

РОЗДІЛ VIII ЖИТТЄПИСИ

*І.А.Фареній
(Черкаси)*

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ “АРТІЛЬНОГО БАТЬКА” МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (кінець XIX – початок XX ст.)

Кінець XIX – початок XX ст. – період в історії кооперативного руху, коли авторитет його учасників залежав не від посад в управлінських структурах відповідних установ. Самовідданість, безкорисливість, наполегливість у роботі – ось ті якості, що визначали повагу до кооператорів й їх вплив на суспільство. Тільки велика моральна витривалість останніх та їх громадська активність були спроможні залучити людей до нової незнайомої їм форми економічного життя – кооперації. Громадський рух за розвиток колективного господарювання потребував живих прикладів самопожертви на її користь, самозречення, беззастережної відданості новій ідеї. Кооперативний рух кінця XIX – початку XX століття мав цілу плеяду незаперечних авторитетів. Вони своєю довготривалою, наполегливою працею по організації відповідних товариств і поширенню їх ідеології стали уособленням української кооперації.

Найпомітнішим діячем вітчизняного кооперативного руху був Микола Васильович Левитський. З 90-х років XIX ст. його ім'я стало добре відомим у широких колах громадськості. Внаслідок самовідданої праці в галузі кооперації його назвали “артільним батьком”.

У сучасних наукових працях діяльність Миколи Васильовича висвітлюється в загальному контексті історії української кооперації. Є й спроби предметного розгляду громадської роботи останнього¹. Однак досліджень, які б повно та цілісно відобразили його діяльність, досі не створено. Тому багато аспектів кооперативного життя, пов'язаних з М.В.Левитським, залишаються малодослідженими. Зокрема церобота “артільного батька” в галузі промислової, споживчої, кредитної кооперації, у вирішенні проблем будівництва останньої, не висвітлено повною мірою його пропагандистську роботу й цілий ряд інших питань. Метою даної розвідки є розгляд діяльності Миколи Васильовича в період становлення кооперативного руху наприкінці XIX – на початку XX ст., коли він у цьому середовищі користувався найвищим авторитетом. Представлений матеріал, не претендуючи на вичерпне висвітлення життя “артільного батька”, є спробою з'ясувати ряд аспектів його діяльності, передусім у сфері розвитку кооперативної ідеології.

М.Левитський народився 25 березня 1858 року у с. Хмільна Канівського повіту Київської губернії в сім'ї священика. Згодом родина переїхала у Чигирин, а звідти в 1861 р. – у с. Федвар Олександрійського повіту на Херсонщині².

Світогляд Миколи Васильовича формувався під впливом видатних мислителів XIX ст. М.В.Левитський згадував: "... В сьомому класі Більської гімназії я захоплювався творами Драгоманова, Лассалю, читав Маркса, Чернишевського ...Під впливом прочитаних книг та власних роздумів я поступово приходив до думки, що основою народного благополуччя є народна самодіяльність, самопоміч...". Організаційною формою розвитку останньої, на думку Миколи Васильовича, повинен мав стати кооперативний рух³.

Вже в юнацькому віці майбутній "артільний батько" розпочав відповідну діяльність. Навчаючись у гімназії м.Біла на Холмщині юнак спробував створити кооперативну їдальню для учнів, яка поступово перетворилася в артіль гімназистів по найму житла. Впродовж 1877 – 1879 рр. група учнів восьмого класу під його керівництвом спільно наймала помешкання і мала спільне господарство, яке вела спеціально найнята особа⁴.

Впродовж 1883 – 1885 рр. М.В.Левитський здійснив ряд спроб залучити до артільного господарювання селян, але перепони адміністративного порядку та брак необхідних коштів для даної справи не дозволили це зробити⁵.

Завершивши у 1885 р. навчання на юридичному факультеті Харківського університету⁶, Микола Васильович розпочав роботу в земських установах: спочатку статистиком у Херсонському губернському земстві, а згодом – секретарем Олександрійського повітового земства. За його ініціативи, у 1887 р. останнє прийняло рішення про необхідність організації в повіті сільськогосподарських артільей. Селяни позитивно поставилися до ідеї започаткування колективного землеробства. Вже за перший рік діяльності створені у повіті артїлі обробили більше двох тисяч десятин землі. Але появу нетрадиційних форм господарської діяльності селянства деким було розцінено як загрозу існуючому в державі соціально-економічному ладу. Внаслідок ряду доносів за вимогою центральних властей, М.В.Левитського було усунуто від роботи у земстві. Організовані ним артїлі, залишившись без методичної допомоги, згодом почали занепадати⁷.

Після звільнення від обов'язків земського діяча Микола Васильович деякий час займався літературно-публіцистичною роботою й адвокатською практикою в Єлисаветграді, аж поки в його житті не настав новий етап кооперативної діяльності. У 1894 р. до нього з рідного с. Федвар прибула делегація селян, які просили допомогти в організації хліборобської артїлі. М.В.Левитський з радістю відгукнувся на їх прохання та активно взявся за дану справу. Внаслідок цього не лише селяни Федвара заснували землеробське товариство, а вони з'явилися й у інших селах Херсонщини⁸.

За неповними даними, 1895 р. за участю Миколи Васильовича було організовано 15 артїлей, 1896 р. – 72, 1897 р. – 31⁹.

Влада далеко неоднозначно поставилася до започаткування цього руху. М.В.Левитському почали перешкоджати займатися кооперативною пропагандою серед селян. Тоді він взявся за організацію артїлей у містах: серед ремісників і робітників Одеси, Миколаєва, Києва й ін.¹⁰

Активна громадсько-кооперативна робота Миколи Васильовича викликала великий резонанс у суспільстві. Про створені ним артїлі писали в періодичній пресі, книжках з економічної тематики, йшло обговорення проблем колективного господарювання у наукових колах. Думки щодо діяльності М.В.Левитського були далеко не однозначними. "Артільному батьку" часто

доводилося чути критичні зауваження серед інтелігенції та вчених щодо пропагованої ним ідеї колективного господарювання¹¹.

Однак організовані Миколою Васильовичем артільні стали широковідомими, і з того часу авторитет його як кооперативного діяча раз та назавжди дістав визнання не лише у Російській імперії, а й за її межами. Поряд з веденням активної пропагандистської та організаційної роботи в Києві, Одесі, Миколаєві, Кам'янці, Житомирі, Ніжині, Варшаві, Санкт-Петербурзі, Москві, Воронежі, Пермі, Вітебську й інших містах імперії М.В.Левитський брав участь у багатьох міжнародних форумах¹². У 1896 році він був учасником Міжнародного кооперативного конгресу у Франції, у 1898 р. – у Сербії, 1907 р. – в Італії, 1909 р. – у Швейцарії та Австрії, 1910 р. – Німеччині й Великій Британії¹³. З багатьох країн світу Микола Васильович отримував запрошення взяти участь в організації артілей. Так, у 1912 р. йому надіслала листа група робітників-українців з Канади, в якому, зокрема, зазначалося: “Ваша прославлена робота за краще життя робітників відома всьому світу, і весь могутній клас всього світу Вас славить... Ми далеко на чужині згадали, що можемо прохати у Вас співчуття та помочі, як у батька робочих.”¹⁴

Артільний спосіб господарювання М.В.Левитський вважав природною формою організації економічного життя народу, який має давнє історичне коріння. До колективного ведення господарства люди тяжіли завжди, однак суспільству з метою їх поневолення був нав'язаний інший соціально-економічний устрій. “Артіль, товариші, – заявив Микола Васильович на I-му Всеросійському кооперативному з'їзді, – звичайно, – побутове явище народногосподарського життя, й народна свідомість міцно тримається за артільний принцип. Через весь гніт і жах кріпосництва народ проніс артільні форми побуту.” На думку М.В.Левитського, необхідно допомогти народу адаптувати природну для нього форму господарювання до нових економічних умов. “Ми повинні, – говорив він, – тільки прищепити побутовій формі культурні початки, як прищеплюють дику яблуню, перетворюючи її в прекрасне плодове дерево.”¹⁵

Практика кооперативного життя часом була немилосердною. Артільні часто розпадалися або ж перетворювалися у звичайні приватні підприємства, значно відставали в темпах поширення від інших видів кооперації. Це стало підставою для формування скептичного ставлення до діяльності “артільного батька”. Однак, незважаючи на ці обставини, Микола Васильович залишався непохитним у своїх устремліннях. Він пов'язував труднощі розвитку цього руху з тим, що “з усіх форм кооперації трудова артіль – сама складна форма, оскільки вимагає постійного виховання громадськості та усвідомлення солідарності учасників.”¹⁶ Кооператор підкреслював життєву необхідність розвитку колективної форми господарювання для захисту соціально-економічних інтересів трудового населення. На III-му Всеросійському з'їзді діячів кустарної промисловості М.В.Левитський вказував: “...Ми повинні сказати кустарю: якщо хочеш жити – об'єднуйся, гуртуйся, тільки тоді ти зможеш обладнати майстерню, тільки тоді ти зможеш конкурувати з великим капіталом...”¹⁷.

В той же час Микола Васильович був далекий від того, щоб розглядати об'єднання дрібних виробників у кооперативи як самоціль. “Артільний батько” в ставленні до цієї справи аж ніяк не страждав догматизмом. Артіль, на його думку, є засіб вирішення конкретних соціально-економічних проблем. Вона може функціонувати лише за цілком певних умов, поза якими її роль вичерпується й місце колективного господарювання може заступити інша форма організації економічної діяльності. М.В.Левитський підкреслював: “...Я... сам дивлюсь на артіль, як на милицю під час хвороби. ...”

Поки селяни неспроможні придбати реманент і коней, хай беруть позику та об'єднуються в артіль. Як тільки віддали позику, й артільне господарство налагодилося, хто їм заборонить поділити його між членами артілі та повести кожному своє господарство окремо. Хай ділять! Артіль зробила свою справу, й милиця вже не потрібна.”¹⁸

Щоправда, такий підхід зовсім не свідчив, що Микола Васильович дивився на останню як на явище тимчасове. “Артільний батько” розглядав кооперування населення як невідворотний, але водночас складний, довготривалий, часом суперечливий процес. М.В.Левитський, очевидно, вбачав у кооперації основу універсальної форми соціальної організації, яка повинна стати вінцем суспільного розвитку. “... Кооперація, – зазначав він, – є ідеалом майбутнього.” Природним шляхом наближення до останнього Микола Васильович вважав поступове (бо “історія ніяких різких стрибків не знає”, – говорив “артільний батько”) оволодіння широкими верствами населення різними видами кооперативної діяльності¹⁹.

Сучасний йому стан суспільного розвитку М.В.Левитський оцінював як такий, що має всі необхідні передумови для початку поступу до неї. В 90-х рр. XIX ст. він писав: “Мої спостереження привели мене до твердого і непохитного переконання, що знаменням нашого часу є кооперація. Якщо ми хочемо розпочати творчу роботу у сфері народного господарства, то ми повинні знайти те, що можна було б сміливо покласти наріжним каменем майбутньої будови, а цим каменем тільки й може бути принцип кооперативний, широко поставлений, проведений в усіх галузях народного життя та господарства.”²⁰

Згодом, у 1914 р. на III-му Всеросійському з'їзді діячів кустарної промисловості Микола Васильович констатував необхідність розвитку кооперації як цілком очевидну і давно вже назрілу потребу часу. “Ми визнаємо, – говорив він, – усі види кооперації, але не з теоретичних міркувань, а скоріш – як вимогу життя, крик життя ...”²¹

Відводячи останній пріоритетну роль у процесі соціальної модернізації та розглядаючи її розвиток як назрілу “вимогу життя” М.В.Левитський наголошував на неприпустимості замкнутості в роботі кооперативних організацій різних галузей діяльності й виступав за всебічний розвиток і співпрацю усіх їх видів. “Артільний батько” зазначав: “Щоб міцно стояти на правильній дорозі, яка відповідає завданням кооперації, треба твердо пам'ятати, що велич ідеї кооперації ґрунтується саме на універсальній всебічності та всеосяжності її.”²²

Саме тому організаційно-пропагандистська діяльність Миколи Васильовича не обмежувалася лише роботою у галузі артільної справи і була помітною в усіх сферах кооперативного життя. Зокрема значну увагу у своїй діяльності М.В.Левитський приділяв споживчій його формі. В 1897 – 1898 рр. ним було організовано близько 30 відповідних товариств²³. Будучи активним прихильником заснування загальнонаціональних кооперативних об'єднань, він увійшов до складу ініціативної групи по створенню всеукраїнського союзу споживчої кооперації. Громадськістю Миколу Васильовича було делеговано вирішувати організаційні проблеми, пов'язані з його відкриттям, безпосередньо до вищих урядових інституцій Російської імперії²⁴. У 1912 р. на I-му Всеросійському з'їзді кредитної кооперації М.В.Левитський виступив з концепцією заснування українського кооперативного банку. Завдяки принциповій і послідовній позиції “Артільного батька” та його однодумців з'їзд визнав правомірність існування так званих “обласних” кредитних кооперативних союзів і банків²⁵.

Отже, М.В.Левитський був активним прихильником організаційно-госпо-

дарської самостійності кооперативного руху в краї, створення загальноукраїнських центрів останнього й брав безпосередню участь в їх заснуванні.

Натхненна праця “артільного батька” стала прикладом самовідданої безкорисливої роботи задля соціально-економічного процвітання народу. Ідеї Миколи Васильовича і практичні здобутки його праці знайшли своє продовження в діяльності цілого покоління українських кооператорів. Однак уже у середині 10-х рр. ХХ ст. постала нова їх генерація – керівники кооперативних союзів, які перебрали на себе реальне управління мережею кооперації. Епоха першопроходців-романтиків поступово відходила в минуле. Роль М.В.Левитського та інших “піонерів української кооперації” значно зменшилася, хоча вони продовжували користуватися заслуженим авторитетом.

¹ Див.: *Бутенко І.І.* Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Автореф. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994; *Костик Є.П.* Микола Левитський – організатор артільного руху //Український селянин. Зб. наук. праць. – 2002. – Випуск 5; *Марочко В.І.* Кого називали “артільним батьком” української кооперації //Історія України в запитаннях і відповідях. – К.,1991. – Випуск 3; *Прокопенко І.П.* Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х років ХХ ст.). Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – К.,1992; та ін.

² Микола Васильович Левитський //Сільський господар. – 1918. - №7. – С.1.

³ Из рассказов Н.В.Левитского. Записал П.Х. //Муравейник. – 1916. - №45. – С.873.

⁴ *Фаресов А.* Народники и марксисты. – СПб.,1899. – С.3-4; Микола Васильович Левитський ... – С.1

⁵ *Фаресов А.* Артельный батька. Очерк //Живописное обозрение. – 1898. - №34. – С.683; Микола Васильович Левитський ... – С.2.

⁶ *Фаресов А.* Артельный батька ... – С.683.

⁷ Микола Васильович Левитський ... – С.2.

⁸ Там само. – С.3.

⁹ *Савич А.П.* Артельный батько – Н.В.Левитский //Черниговский кооператор. – 1918. - №11. – С.2.

¹⁰ Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 года. – М.,1908. – С.455.

¹¹ *Фаресов А.* Артельный батька. Очерк //Живописное обозрение. – 1898. - №34. – С.684-685; №36. – С.729.

¹² *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х чч. – Катеринослав, 1925. – Частина І. – С.60.

¹³ *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації //Українська кооперація – 1918. – №4. – С.92.

¹⁴ Цит. за: *Височанський П.* Вказ. праця. – С.60.

¹⁵ Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве ... - С.456.

¹⁶ Там само. – С.456.

¹⁷ Заключительное заседание 24 марта (Стенографический отчет) //Вестник кустарной промышленности. – 1914. - №7-8.Приложение. – С.23.

¹⁸ Цит. за: *Фаресов А.* Народники и марксисты ... С.13-14.

¹⁹ Там само. – С.43-44.

²⁰ Там само.

²¹ Заключительное заседание 24 марта (Стенографический отчет) ... – С.26.

²² Цит. за: Не замыкайтесь //Муравейник. – 1916. – №44. – С.850.

²³ *Височанський П.* Вказ. праця. – С.58.

²⁴ Дніпровський союз споживчих союзів – Всеукраїнський центр споживчої кооперації. – К.,1918. – С.5-6.

²⁵ Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохо-

зяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. –СПб.,1912. – Журналы собрания съезда. – С.17,25.